

Μακρινά δαδιά, ταπεινά λυχνάρια // Lofty pines, hidden lamps

Καλλιόπη Στάρα // Kalliopi Stara

Τα φυτά αποτελούν μια από τις κύριες βάσεις του υλικού πολιτισμού κάθε γωνιάς της γης¹. Όσον αφορά στη χρήση των φυτών για φωτισμό, το λάδι της ελιάς (*Olea europaea*) και της κοκκορεβιθιάς (*Pistacia terebinthus*), αλλά και το δαδί και το ρετσίνο των πεύκων, κατέχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην ιστορία του φωτισμού των πολιτισμών της Μεσογείου².

Όταν μιλάμε για το δαδί αναφερόμαστε στο εύλεκτο κομμάτι των κωνοφόρων δέντρων, το οποίο περιέχει ρητίνη. Από όλα τα κωνοφόρα, τα πεύκα, τόσο αυτά των χαμηλότερων υψομέτρων, όπως η χαλέπια (*Pinus halepensis*) και η τραχεία πεύκη (*Pinus brutia*), όσο και το μαυρόπευκο (*Pinus nigra*) και το ορεινό ρόμπολο (*Pinus heldreichii*) παράγουν δαδί όταν το ρετσίνο διαποτίζει το εγκάρδιο ξύλο τους³. Αυτός ο διαποτισμός ονομάζεται *δαδοποίηση* και δημιουργείται κυρίως στο κάτω μέρος του κορμού ώριμων ατόμων⁵.

Το φως του δαδιού, που συμπυκνώνεται σήμερα στο σύντομο ανάμμά του όταν το μεταχειριζόμαστε σαν προσάνναμμα, χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα ως μέσο φωτισμού εκτός αλλά και εντός του σπιτιού, ως τις αρχές του 20^{ού} αι. Ο Θεόφραστος ο Ερέσιος (372-287 π.Χ.) αναφέρει στα συγγράμματά του ότι επαγγελματίες δαδουργοί παρασκεύαζαν δάδες φωτισμού, τόσο για καθημερινή, όσο και για τελετουργική χρήση. Η τελευταία αναφέρεται στις δάδες που έκαιγαν σε γαμήλιες πομπές προς τιμή του Έρωτα και του Υμέναιου, καθώς και σε νεκρικές τελετές. Μάλιστα η φράση «ἐπὶ τὴν δᾶδαν προσέλθειν» που διασώθηκε από τον Πλούταρχο σήμαινε να φτάσει κάποιος στο τέλος της ζωής του και να του ανάψουν τις νεκρικές δάδες⁵.

Στην πιο πρόσφατη ιστορία του δαδιού, για την εξαγωγή του, οι κάτοικοι αγροτικών περιοχών συνήθιζαν να πηγαίνουν σε τοποθεσίες με ώριμα πεύκα και «να τα αρχίζουν» ή να τα «κεντούν» με το τσεκούρι, ώστε να προκαλέσουν μια μεγάλη εγκοπή κοντά στη

Everywhere in the world, plants constitute one of the foundations of material culture¹. As regards their use in lighting, the oil of the olive (*Olea europaea*) and the terebinth (*Pistacia terebinthus*) have, along with torchwood and pine resin, played a leading role in the history of artificial illumination around the Mediterranean basin².

When we speak of torchwood we mean the resinous, highly combustible wood of various conifers. Of all the conifers, it is the pines, both those that grow at low altitudes, like the Aleppo pine (*Pinus halepensis*) and the Calabrian pine (*Pinus brutia*) as well as the black pine (*Pinus nigra*) and the Balkan white-bark pine of the high mountains (*Pinus heldreichii*), that produce torchwood when the resin permeates the heartwood³. This occurs chiefly in the lower trunk of mature individuals⁴.

The light furnished by torchwood, which today is compressed into a brief flare when we use it as kindling, was widely exploited as a means of exterior and interior illumination until the beginning of the 20th century. Theophrastus of Ephesus (372-287 BC) records that professional torchmakers prepared lights from this wood for both everyday and ceremonial use, including the flambeaus carried in wedding processions in honour of Eros and Hymenaeus and the torches burned during funeral rites. Indeed, the phrase “to come to the torch” (“ἐπὶ τὴν δᾶδαν προσέλθειν”) used by Plutarch meant to come to the end of

1. Το λυχνάρια (*Ballota acetabulosa*) είναι ένα ενδημικό φρύγανο της Ελλάδας και της Τουρκίας που φύεται σε πετρώδη εδάφη χαμηλού υψομέτρου (φωτ. Π. Ανδριόπουλος).

2. Λυχνάρια (*Ballota acetabulosa*), λεπτομέρεια. Τα λαϊκά ονόματα του φυτού: λυχνάρια, λουμίνια, φτιλάκι, καντηλάκι, καντηλανάιτρα, φτιλιά αποσιπώνουν τη χρήση του κάλυκα του άνθους του σαν φτιλάκι του καντηλιού (φωτ. Π. Ανδριόπουλος).

1. Garden horehound (*Ballota acetabulosa*) is an endemic phryganon of Greece and Turkey, where it flourishes in rocky places at low altitudes (photo P. Andriopoulos).

2. Garden horehound (*Ballota acetabulosa*), detail. The plant's common names, “lamp-plant”, “lamp-lighter”, “candlewick”, and the like, reflect the use of the calyx as a wick for votive lamps. (photo P. Andriopoulos).

ρίζα, από όπου έβγαине το ρετσίνο. Μετά από ένα χρόνο επέστρεφαν στο ίδιο δέντρο και ξανά με το τσεκούρι έσκαβαν τον κορμό κι έβγαζαν κομματάκι-κομματάκι το δαδί. Μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το ίδιο δέντρο για τρία συνεχόμενα χρόνια, μέχρι που αυτό άρχιζε να ξεραίνεται. Τότε έβγαζαν και την καρδιά του κορμού, όπως και τις ρίζες του. Μάλιστα, επειδή το ρετσίνο συγκεντρωνόταν στο κάτω μέρος του κορμού, δαδί προμηθεύονταν επίσης και από τα πρέμνα υλοτομημένων ώριμων δέντρων⁶.

Τοπωνυμίες όπως το *Δαδί*, όπως ονομαζόταν η Αμφίκλεια κατά τους βυζαντινούς χρόνους και τη Φραγκοκρατία, η *Δαδιά* του Έβρου και πλήθος τοπικές *Δαδιές*, συχνά μάλιστα με ιδιοκτήτη, όπως οι «*Δαδιές της Νταλιαντόρινας*» στη ράχη Αγκάθι του Μεγάλου Παπίγκου, στο Ζαγόρι⁷, αποτελούν ενδείξεις χρήσης. Μάλιστα στο Ζαγόρι, η χρήση ανακακλάται και στο όνομα του ίδιου του δέντρου που παράγει το δαδί, η οποία μετονομάζει σε *δαδιά* το μαυρόπευκο, με τον ίδιο τρόπο που μετονομάζει σε *βαγιά* τη δάφνη.

Στις περιοχές όπου δεν υπήρχαν πεύκα, χρησιμοποιούσαν αντ' αυτού ξερά ξύλα κέδρου για να «νυχτερέψουν», για να ξεφλουδίσουν καλαμπόκι ή να γνέσουν. Μ' αυτά τροφοδοτούσαν συνεχώς τη φωτιά για να παρέχει ζωηρό φως, ενώ ένα αναμμένο δαυλί κέδρου είχε και τη χρήση του φανού, όταν κάποιος χρειαζόταν φωτισμό εκτός σπιτιού⁸. Επίσης κι άλλα δέντρα προτιμούνταν για τη ζωηρή και φωτεινή τους φλόγα, όπως οι ξεροί γαύροι (*Carpinus orientalis*), οι λεπτοκαρυές (*Corylus avellana*) και τα σφεντάμια (*Acer monspessulanum*). Ωστόσο η σύντομη διάρκεια της φλόγας των τελευταίων δεν συναγωνιζόταν τη διάρκεια και την αντοχή της φωτιάς του δαδιού. Βέβαια μέσα στο σπίτι την *καλοσύνη* του δυνατού και ζωηρού φωτός του δαδιού αντιστάθμιζε ο μαύρος, πυκνός καπνός του. Γι αυτό τοποθετούσαν το *φεγγίτη*, το σιδερένιο δηλαδή τρίποδα όπου στήριζαν το δαδί, κοντά στο τζάκι, είτε στερέωναν το δαδί όρθιο, ανάμεσα σε κούτσουρα, σε μια άκρη του ίδιου του τζακιού.

Στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου, κάτοικοι ορεινών περιοχών ξαναπήγαν για δαδί. Οι ίδιοι σήμερα αναπολούν το φεγγίτη που συντρώφευε το μαθητικό τους διάβασμα και οι ίδιες θυμούνται το βαρύ φορτίο στην πλάτη και τη δύσκολη ανάβαση ως τις μακρινές «δαδιές» με

one's days and thus to the lighting of one's funeral torches⁵.

In the modern history of the torch, when country-folk wanted to harvest torchwood they would go to stands of mature pines and “start” or “score” them with an axe, cutting a deep notch near the root, where the resin flowed. A year later they would return to the same tree and use their axes to cut out lengths of torchwood. A tree could be worked for three years before it began to dry up, at which point they would cut out the heartwood and the roots. And since the resin was concentrated in the lower part of the tree, they also harvested torchwood from the stumps of trees felled for lumber⁶.

The ancient word for torchwood, *δαδί* ('dadi') is preserved in Greek place names, ancient and modern. Ancient Amphicleia, for example, was called *Dadi* by the Byzantines and Franks, and we still have *Dadià* ('torchwood forest', plural *Dadiès*) in Thrace, as well as countless local *Dadiès*, often with an owner's name attached, as for example a site on the Angathi ridge near Megalo Papingo, in the Zagori district of the Pindus massif, which is called “*Dadiès tis Daliandorinas*”, meaning ‘Daliandorina's torchwood stands’. In this area, in fact, the use of the product has been transferred to the tree from which it comes, so that the black pine which is the source of torchwood in this region is known locally as *dadià*.

In areas where no pines grew, people used dry cedar wood as a source of light for night work, hulling corn or spinning. Cedar logs fed the fire continuously to produce a vivid light, while a cedar brand served as a lantern when light was needed outside the house⁸. Other trees that generated a bright flame were the oriental hornbeam (*Carpinus orientalis*), the hazel (*Corylus avellana*) and the Montpellier maple (*Acer monspessulanum*), although none of these burned as long or as brightly as torchwood. Indoors, of course, the ‘goodness’ of the strong, bright light supplied by blazing torchwood was counterbalanced by the thick black smoke it produced. To limit its effect the brand was placed at the edge of the hearth, held upright by sticks of firewood, or on an iron tripod stand (*fengitis*) set near the hearth.

3. Η μνήμη του δαδιού ως φωτιστικού μέσου περιορίζεται σήμερα σε αφηγήσεις, περιγραφές, αλλά και στις ίδιες τις «κεντημένες δαδιές» (*Pinus nigra*) που έχουν εγγράψει την ιστορία της χρήσης του δαδιού στον κορμό τους (φωτ. Ρ. Τσιακίρης, Τσεπέλοβο Ζαγορίου Ιωαννίνων, 2011).

3. The use of torchwood as a means of illumination is now confined to narrative and folk memory, and to the “cut-away” pines (here, a black pine - *Pinus nigra*) whose trunks are a graphic record of this practice (photo R. Tsiakiris, Tsepelovo, Zagori, Ioannina, 2011).

¹ Balick, Cox 1997, 7.

² Αραμπατζής 2001, 111.

³ Αραμπατζής 1998, 43-48.

⁴ Γρίσπος 1969, 152.

⁵ Γεννάδιος 1959, 727.

¹ Balick, Cox 1997, 7.

² Αραμπατζής 2001, 111.

³ Αραμπατζής 1998, 43-48.

⁴ Γρίσπος 1969, 152.

⁶ Ντάφης 2010, 125.

⁷ Παπαϊωάννου 1987, 34.

⁸ Λουκόπουλος 1984, 98-99.

⁵ Γεννάδιος 1959, 727.

⁶ Ντάφης 2010, 125.

⁷ Παπαϊωάννου 1987, 34.

⁸ Λουκόπουλος 1984, 98-99.

αντάλλαγμα λίγες ώρες τεχνητού φωτισμού για κέντημα κάποιες μακριές χειμωνιάτικες νύχτες.

Συνδεδεμένο με το φωτισμό είναι κι ένα χαμηλό μεσογειακό φρύγανο, το λυχνάρaki, που χρησιμοποιείται ακόμη σε κάποιες περιοχές σαν φτιλι του καντηλιού και φυτικός πρόγονος των σύγχρονων λουμινιών. Το λυχνάρaki (*Ballota acetabulosa*), με το επίσημο ελληνικό όνομα Βαλλωτή η κρατηροφόρος, είναι ένα πολυετές χαμηλό φρύγανο που η εξάπλωσή του περιορίζεται γύρω από το Αιγαίο⁹. Στην Ελλάδα αποτελεί κοινό είδος σε πετρώδη εδάφη χαμηλού υψομέτρου, τόσο στην ανατολική και βόρεια χώρα, όσο και στα νησιά¹⁰. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του είδους αποτελούν οι χροανοειδείς κάλυκες του, από τους οποίους εκφύονται τα άνθη, και οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν ιδιαίτερα στο πρόσφατο παρελθόν ως φτιλία σε καντήλια¹¹. Τα λαϊκά ονόματα του φυτού: λυχνάρaki, λουμίνια, φτιλάκι, καντηλάκι, καντηλαναύτρα, φτίλιά, σχετίζονται ακριβώς με αυτή τη χρήση του¹².

Οι αποξηραμένοι κάλυκες του φυτού, που ονομάζονται κι οι ίδιοι λυχνάρakia, τοποθετούνταν ανεστραμμένοι μέσα σε λάδι. Όταν τους άναβαν, η φλόγα κρατούσε αναμμένη όλη τη νύχτα και δεν δημιουργούσε κάπνα. Για το λόγο αυτό το λυχνάρaki ήταν ιδιαίτερα αγαπητό και για παράδειγμα στην Κρήτη κάποιοι το φύτευαν στα περβόλια τους, ενώ αναφέρεται και η πώλησή του στους δρόμους της Αθήνας. Το φυτό απαντά με πληθώρα και άλλων λαϊκών ονομάτων, τα οποία δεν σχετίζονται με τη χρήση του ως φτιλιού. Το πιο διαδεδομένο από αυτά είναι το όνομα «καλοκοιμηθιά», που συνδέεται με την παρελθούσα συνήθεια να γεμίζουν με τα μαλακά φύλλα και τους κάλυκες του άνθους του μαξιλάρια και στρώματα¹³.

In the difficult years of the Occupation and the Civil War, people living in the mountains once again went to the forest for torchwood. Those who were boys then still remember the *fengitis* by which they studied their lessons, and their sisters the heavy loads carried on their backs and the difficult climb up to the distant pine forest that were the price of a few hours of light for embroidery on those long winter nights, long ago.

Another plant associated with light is Garden horehound (*Ballota acetabulosa*), a low-growing perennial confined to the Aegean basin that is still used as a wick for oil lamps. It flourishes in rocky places at low altitudes⁹, and in Greece is common throughout the north and east of the country and the islands¹⁰. Its most striking feature is the mass of cup-like calyces from which the flowers open (the specific name comes from the Latin *acetabulum*, meaning a vinegar cup), which until very recently were a prime source of wicks for votive lamps¹¹, a use that is reflected in the various common names for the plant, e.g. “lamp-plant”, “lamp-lighter”, “candlewick”, and the like¹².

Dried calyces of garden horehound, called “little lamps”, were placed upside-down in oil. When lit, they burned all night with a smokeless flame. The plant was in such demand that in Crete for example people planted it in their gardens, and in Athens it was sold by street vendors. It has a number of other common names as well, which have nothing to do with its use as a wick, the most widespread being “kalokimithià”, or “sleepwell”, reflecting the use of its soft leaves and calyces as a stuffing for pillows and mattresses¹³.

4. Λεπτομέρεια «κεντημένου» με τσεκούρι κορμού μαύρης πεύκης (*Pinus nigra*) με σκοπό την εξαγωγή δαδιού (φωτ. Κ. Στάρα, Σμόλικας, 2011).

4. Detail of a “cut-away” black pine (*Pinus nigra*) trunk, worked for torchwood (photo K. Stara, Smolikas, 2011).

⁹ Κοράκης 2001, 54.

¹⁰ Polunin 1980, 397.

¹¹ Παπιμούτγλου 2006, 99.

¹² Καββαδάς 1956, 744; Φραγκάκι 1969, 102; Χελντράιχ, Μηλιαράκης 1980, 75.

¹³ Φραγκάκι 1969, 102.

⁹ Κοράκης 2001, 54.

¹⁰ Polunin 1980, 397.

¹¹ Παπιμούτγλου 2006, 99.

¹² Καββαδάς 1956, 744; Φραγκάκι 1969, 102; Χελντράιχ, Μηλιαράκης 1980, 75.

¹³ Φραγκάκι 1969, 102.